

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

MÉRLEGEN, 1990–2002

OKTATÁSPOLITIKAI TÁJOLÓ	3	<i>Kozma Tamás</i>
EXPANZIÓ KÖZÉPFOKON	13	<i>Forray R. Katalin</i>
AZ AUTONÓMIÁK KORA	28	<i>Sáska Géza</i>
A CIGÁNY TANULÓK OKTATÁSI ESÉLYEI	49	<i>Liskó Ilona</i>
AZ ISKOLAI HÁTRÁNY ÖSSZETEVŐI	63	<i>Imre Anna</i>
EGYHÁZ ÉS OKTATÁS A RENDSZERVÁLTÁS ÉVTIZEDÉBEN	73	<i>Nagy Péter Tibor</i>
DIFFERENCIÁLÓDÁS, DIVERZIFIKÁLÓDÁS ÉS HOMOGENIZÁLÓDÁS A FELSOROKTATÁSBAN	96	<i>Hrubos Ildikó</i>

A CIGÁNY TANULÓK OKTATÁSI ESÉLYEI

AHÁTRÁNYOS HELYZETŰ TANULÓK ISKOLÁZTATÁSÁNAK eredményességében megkülönböztetetten nagy az állam felelőssége. Az átlagos középosztályi családokban felnőtt gyerekek szülei a családi szocializációval, vagy az iskola által nyújtott szolgáltatások piaci kiegészítésével (megvásárlásával) képesek kompenzálni az iskolai szolgáltatások diszfunkcióit, gyenge minőségét, sőt általában arra is képesek, hogy a rendelkezésükre álló érdekvénesítési eszközökkel (iskolaválasztás, az oktatás ügyeibe való beleszólás stb.) elérjék, hogy gyerekeik a lehetséges szolgáltatásokból a legjobb minőséget kapják. Ezzel szemben a hátrányos helyzetű gyerekek többek között azért tekinthetők hátrányosnak, mert nem áll mögöttük érdekvénesítésre, vagy az iskolai szolgáltatások kiegészítésére ill. kompenzálására képes család.

A hátrányos helyzetű tanulók között a cigány gyerekek az átlagnál jóval magasabb arányban fordulnak elő. A cigány tanulók általános iskolai oktatásáról 2000–2001-ben folytattunk szociológiai kutatást az Oktatókutató Intézetben.¹ Kutatásunk célja az volt, hogy feltárjuk a cigány gyerekek oktatásának körülményeit, tisztázzuk, hogy milyen mértékben jellemző a cigány gyerekek iskolai elkülönítése (szegregációja), és ez milyen ideológiákkal és módszerekkel történik. Ugyancsak a kutatás célja volt annak feltárása, hogy a cigány szülőknek milyen aspirációik vannak gyerekeik iskoláztatását illetően, továbbá milyen eredménnyel készíti fel az általános iskola a cigány tanulókat a középfokú továbbtanulásra.

Iskoláztatási ambíciók

A cigány szülők iskolához, gyerekeik iskoláztatáshoz való viszonyát a legtöbb pedagógus hosszú adaptációs folyamatként írja le. A 70-es évekig a cigány szülők nem ambicionálták gyerekeik iskoláztatását, a gyerekek többsége legfeljebb néhány évig járt iskolába, és legfeljebb az írás-olvasás tudományáig jutott el. A 70-es és a 80-as

1 A kutatást olyan általános iskolákban folytattuk, ahol már 1993-ban 25% felett volt a cigány tanulók aránya. A mintába az összes ilyen általános iskolák fele (192 iskola) került be, amelyeknek esetében kérdőíves adatokat vettünk fel az adott iskolát fenntartó önkormányzat hivatalvezetőjével, az adott iskola igazgatójával és az iskolába járó 6. osztályos cigány gyerekek szüleiével. Eredetileg iskolánként 10 tanuló szüleinek megkérdezését terveztük, de ez (az alacsony tanulói létszámok miatt) nem mindenütt valósult meg, így iskolánként átlagosan 9 szülő (összesen 1779 fő) megkérdezésére került sor. A kutatásban az MTA Szociológiai Intézetéből Kemény István és Havas Gábor, az Oktatókutató Intézet részéről pedig Fehérvári Anikó és Janni Gabriella vettek részt.

években a cigány szülők többsége ugyan már eleget tett törvényes iskoláztatási kötelességének, de a gyerekek közül még akkor is kevesen jutottak el az általános iskola elvégzéséig. Ebben az időszakban a pedagógusok településenként változó aktivitással és változó sikerrel próbálták „begyűjteni” az iskolákba a cigány gyerekeket. Ám az iskoláztatás eredményességét nagy mértékben rontotta, hogy a szülők nem találták fontosnak gyerekeik iskoláztatását, és a gyerekeket sem motiválták otthon a tanulásra.

A rendszerváltásnak a cigányok széles tömegeit érintő sokkja (tömeges kiszorulás a legális munkapiacról) sokak számára tette nyilvánvalóvá, hogy a magasabb iskolázottsági szint elérése nélkül hosszabb távon sincs esély nemhogy a visszakapaszkodásra, de még a marginalizálódás megállítására sem. Hozzájárult a változáshoz az is, hogy a 90-es évek második felében a családi pótlék kifizetését és egyéb szociális támogatásokat (nevelési segély, gyerekgondozási segély) az iskolaköteles gyerekek esetében iskolálatogatáshoz kötötték, ami a szülőket anyagilag is érdekeltté tette az iskoláztatásban. Ugyanebben az időszakban a demográfiai hullámvölgy az iskolákat is érdekeltté tette abban, hogy „megőrizzék” cigány tanulóikat. Helyenként az is hozzájárult az iskoláztatás sikeréhez, hogy az iskola és a pedagógusok nagyobb empátiával, toleránsabban, és igényeikhez jobban igazodva viszonyulnak a cigány gyerekekhez és családjaikhoz.

Mindezek eredményeként a cigány gyerekek többsége jelenleg már elvégzi az általános iskolát. A pedagógusok szerint az aktuális problémát jelenleg a tanulási motiváltság hiánya okozza, vagyis a szülők azt már ambicionálják, hogy gyerekeik iskolába járjanak, de arra még nem motiválják őket eléggé, hogy tanuljanak is. A másik aktuális problémát az jelenti, hogy sem taneszközökben, sem támogatásban nem képesek biztosítani számukra az eredményes tanulás feltételeit. Nehezítik az iskolai elvárásokhoz való alkalmazkodást azok a családi nevelési különbségek is, ill. azok a felnőtt minták, amelyek a szegény szubkultúrában, s így a cigány családok nagy részében is jellemzők.

A szülői együttműködés hiánya nemcsak az általános iskolai tanulmányi eredményeken mutatkozik meg, hanem a középiskolai pályaválasztás során is. Ha ambicionálják is a cigány szülők gyerekeik középfokú továbbtanulását, tájékozottság hiányában nem képesek segíteni nekik a pályaválasztásban. Az általunk megkérdezett (többnyire 6. osztályos) gyerekek szüleinek háromnegyede rendelkezett valamilyen elképzeléssel arról, milyen pályát szán a gyerekének. Azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek jövőjéről alkotott elképzelések megléte vagy hiánya elsősorban a szülők iskolázottságától függ. Minél magasabb iskolázottsági fokozatot értek el a szülők, annál valószínűbb, hogy határozott elképzelésük van gyerekeik jövőjéről.

Tapasztalataink szerint a mai 30–40 éves szülőkre már nem jellemző az a tradicionális megkülönböztetés, hogy a lányok jövőjével kevésbé foglalkoznak mint a fiúkéval, viszont különbségek mutatkoztak a gyerekek osztályának típusa szerint. A pályaelképzeléssel rendelkező szülők aránya az átlagosnál magasabb volt a tagozatos osztályokba járó gyerekek esetében, és az átlagosnál lényegesen alacsonyabb azoknak a gyerekeknek az esetében, akik kiegészítő osztályokba jártak. Még ennél is szorosabb volt az összefüggés a gyerekek tanulmányi eredménye és a szülők pályaelképzelése

között. Minél jobb eredményt ért el a gyerek az általános iskola ötödik osztályában, annál valószínűbb, hogy a szülőknek már volt elképzelésük arról, hogy milyen pályára szánják.

A már határozott pályaelképzeléssel rendelkező szülők kétharmada szakmunkás foglalkozást képzelt el a gyerekének, 16%-uk nem fizikai alkalmazotti foglalkozást, és 13%-uk szánta a gyereket értelmiséginek. Vállalkozói pályára a szülőknek mindössze 4%-a gondolt, vezetői foglalkozásra pedig összesen 1%.

1. TÁBLA

Milyen foglalkozást képzeltek el

Foglalkozás	N	%
Vezető	6	0,5
Értelmiségi	160	13,2
Önálló vállalkozó	42	3,5
Nem fizikai alkalmazott	196	16,2
Szakmunkás	805	66,6
Összesen	1 209	100,0

Forrás: Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000.

A pályaválasztás társadalmi determinációja a cigány gyerekek estében sem különbözött a nem cigányokétól. A gyerekeknek szánt foglalkozás és a szülők iskolázottsága között találtuk a legszorosabb összefüggést. Azok közül a szülők közül, akik maguk szakmunkás végzettséggel rendelkeztek, kétszer, azok közül pedig, akik érettségiztek, háromszor annyian szánták értelmiséginek a gyerekeiket, mint azok közül, akik nem végeztek el az általános iskolát.

Kevésbé szoros, de egyértelmű összefüggést tapasztalunk a szülők lakóhelye és a gyerekre vonatkozó pályaelképzelések között is, amennyiben a dunántúli településeken és a Budapesten élők közül lényegesen magasabbak voltak a szülők pályaaspirációi az átlagosnál. Ugyanilyen határozott összefüggést tapasztalunk a családok lakóhelyi szegregáltsága és a szülők pályaelképzelései között. Minél inkább sikerült a szülőknek kikerülniük a homogén cigány környezetből, annál magasabb társadalmi emelkedést szántak a gyerekeiknek.

Még szorosabb kapcsolatot találtunk a szülők elképzelései és a gyerekek iskolai helyzete között. Az elképzeléseket elsősorban a gyerekek tanulmányi eredményei határozták meg. Minél jobb tanulók voltak a gyerekek az általános iskolában, annál valószínűbb, hogy a szülők értelmiségi pályát szántak nekik. Miután a gyerekek képességei meghatározták, hogy milyen típusú osztályba jártak, az osztály típusa is szoros kapcsolatot mutatott a szülők pályaelképzeléseivel. A tagozatos osztályokba járó gyerekeknek pl. a szülők 36%-a képzelt el értelmiségi foglalkozást. A szülők elképzeléseit a gyerekek neme is meghatározta. Lényegesen többen képzeltek el értelmiségi és nem fizikai alkalmazotti foglalkozást a lányaiknak, mint a fiaiknak. Az iskolán belüli cigány-arány és a pályaelképzelések között nem találtunk szoros kapcsolatot, de azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek iskolán belüli etnikai szegregációja meghatároz-

za a szülői terveket. Több szülő szánt értelmiségi pályát azoknak a gyerekeknek, akik nem cigány többségű osztályokba jártak, mint azoknak, akik cigány többségűbe.

Azoktól a szülőktől, akik gyerekeiket szakmunkásnak szánták, és akiknek már elképzelésük is volt a szakmaválasztástól (340 szülő), azt is megkérdeztük, hogy milyen szakmát képzeltek el. A válaszoló szülők közel fele (48%) szolgáltatóipari, közel egyharmada (30%) a tercier ágazathoz tartozó (kereskedelem, vendéglátás) szakmára gondolt. A cigány szülők szakmai aspirációi tehát egyértelműen követik a közelmúltban végbement szakmastruktúra átrendeződést, vagyis a szakoktatásra vonatkozó igényeik tökéletesen megfelelnek a nem cigány szülők aspirációinak.

2. TÁBLA

A szülők szakmája és a gyerekeknek elképzelt szakma

Szakma	Anya	Apa	Gyerek
Mezőgazdaság	3,2	7,1	2,4
Nehézipar	2,6	17,5	0,9
Ipar	2,6	43,2	11,8
Könnyűipar	46,5	7,5	7,1
Szolgáltatás	16,7	19,3	48,2
Tercier	28,4	5,4	29,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
N	155	410	340

Forrás: Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000.

A cigány gyerekek körében a pedagógusok szerint a következő volt a szakmák népszerűségi rangsora:

- Vendéglátás (szakács, felszolgáló)
- Kereskedelem (eladó)
- Szolgáltatás (fodrász, autószerelő)
- Egészségügy (ápolónő)
- Könnyűipar (ruhakészítő, cipőfelsőrész készítő, faipar)
- Építőipar (kőműves, ács, burkoló, festő-mázoló)
- Gépipar (lakatos, hegesztő)
- Mezőgazdaság

A cigány gyerekek pályaválasztás során is megnyilvánuló hátrányos helyzetére utal, hogy a nem cigányok körében ebben az időszakban leginkább „divatos” szakmák (pl. közgazdasági, informatikai, elektronikai) nem szerepelnek a felsoroltak között.

A 90-es években a pályaválasztási kutatások arról tanúskodtak, hogy a köztudatban nyilvánvalóvá vált a középfokú iskolák országos és helyi szinten is leírható „rangsora”, vagyis az általános iskolai pedagógusok és a szülők többsége is pontosan tudta, hogy melyik iskolába milyen általános iskolai bizonyítvánnyal érdemes jelentkezni. Nem véletlen, hogy az átlagosnál gyengébb tanulmányi eredményeket produkáló cigány gyerekek közül csak elvétve jelentkezett egy-két kiemelkedően tehetséges és ambiciózus gyerek gimnáziumba, viszonylag kevesen, de évről évre növekvő arány-

ban jelentkeztek szakközépiskolába, a nagy többség pedig szakmunkásképzőbe igyekezett.

Mint ahogy az alsó társadalmi csoportokhoz tartozó nem cigány családok gyerekeinél is megfigyelhető, a fiúk inkább szakközépiskolákban, a lányok pedig inkább érettségit adó szakközépiskolákban igyekeztek továbbtanulni, ugyanez a különbség a cigány gyerekek esetében is érzékelhető, de itt a szakközépiskolai továbbtanulás sokkal ritkábban fordult elő.

Amikor azt kérdeztük a szülőktől, hogy mi a tervük a gyerekekkel az általános iskola elvégzése után, a válaszokból az derült ki, hogy 22%-uk érettségit adó középiskolába szeretné írtni a gyermekét, 57%-uk pedig szakmunkásképzőbe. Mindössze 4%-uk mondta azt, hogy szeretné, ha a gyerek az általános iskola elvégzése után munkába állna, 17%-uknak pedig még nem volt határozott elképzelése.

3. TÁBLA

Továbbtanulási terv

Terv	N	%
Középiskola	352	22,1
Szakközépiskola	909	57,1
Munkavállalás	68	4,3
Bizonytalan	263	16,5
Összesen	1 592	100,0

Forrás: Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000.

Az iskoláztatási aspirációk szorosan igazodtak a családok társadalmi helyzetéhez. Szoros összefüggést találtunk a lakóhellyel is, ami azt jelenti, hogy a dunántúli településeken élő valamint a budapesti szülők az átlagosnál gyakrabban terveztek középiskolai továbbtanulást.

Ugyancsak szoros volt az összefüggés a taníttatási tervek és a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása között. Az érettségizett szülők 56%-a ambicionálta, hogy gyereke az általános iskola elvégzése után érettségit adó középiskolába iratkozzon, míg ugyanez az arány az általános iskolát nem végzett szülők esetében csak 9% volt. Ugyancsak magas volt a középiskolai továbbtanulást tervező szülők aránya (39%) a kétkeresős családokban, és viszonylag alacsony (18%) azokban a családokban, ahol egyik szülőnek sem volt kereső foglalkozása.

Hatással volt a továbbtanulási tervekre a szülők lakóhelyi környezete is. Akik szegregált etnikai környezetben éltek, azok esetében alacsonyabbak voltak az iskoláztatási aspirációk és több a bizonytalanság, mint azokban a családokban, amelyek már eltávolodtak a cigány többségű környezettől. A szülők gyakrabban szánták érettségit adó középiskolákba a lányukat, mint a fiaikat. A továbbtanulási terv mindemellett elsősorban a gyerek általános iskolai tanulmányi eredményétől függött. A 4–5-ös tanulók több mint felét középiskolában akarták a szülők továbbtaníttatni, de az 1–2-es tanulók esetében is csak 13%-uk tervezte a gyerek mielőbbi munkába állását.

A továbbtanulási terv természetesen a gyerek osztályának típusával is szorosan összefüggött. A tagozatos osztályokba járók 37%-át akarták a szülők középiskolában továbbtaníttatni. A kiegészítő osztályokba járók 53%-át szakmunkásképzőbe szánták, 29%-uk továbbtanulásával kapcsolatban pedig még nem voltak kialakult elképzeléseik. A szülők továbbtanulási terveit a gyerekek iskolai szegregációja is befolyásolta. Egyértelműen magasabbak voltak a taníttatási ambíciók azoknak a gyerekeknek az esetében, akik nem cigány többségű iskolákba ill. osztályokba jártak.

A szülői aspirációkból és a továbbtanulási tervekből tehát egyértelműen az derült ki, hogy a 90-es években a cigányok körében is elindult a kisléptékű társadalmi mobilitás folyamata, amelyben sokkal esélyesebbnek bizonyultak az „emelkedésre” azok a gyerekek, akiknek már a szülei is iskolázottabbak voltak, akik nem szegregált cigány környezetben éltek, és nem elkülönített cigány iskolákba vagy osztályokba jártak.

Tanulmányi eredmények

Az általunk vizsgált cigány gyerekek első osztályban átlagosan 3,4-es tanulmányi eredményt értek el, ami 6. osztályra fokozatosan 2,9-es átlagra csökkent. Hat éves iskoláztatásuk során tehát fokozatosan öt tizedet romlott a tanulmányi átlageredményük. A tanulmányi eredmények romlása a pedagógusok szerint nem a gyerekek képességeiből, hanem családi és szocializációs hátrányaiból következik. A tanulmányi teljesítményt csökkentő okok között ugyanazokat sorolták fel, amelyek a gyerekek iskolai beilleszkedését is nehezítik:

- A családok szegénysége miatt hiányos taneszközök.
- A családok szegénysége miatt nem megfelelő otthoni tanulási körülmények.
- A családi munkamegosztás és a családok életmódja, amely nem enged elég időt a tanulásra.
- A szülők az átlagosnál kevésbé motiválják a gyerekeket a tanulásra.
- Családi problémáik és az otthoni rendezetlenség miatt az átlagosnál többet hiányoznak az iskolából.
- Beilleszkedési problémáik gátolják az iskolai teljesítményt.

Több pedagógus elmondta, hogy a cigány gyerekek a különböző tantárgyakból nem egyformán teljesítenek. A készségtárgyakban (zene, tánc, rajz, testnevelés) jobbak az átlagosnál, az intellektuális felkészültséget igénylő tantárgyakban pedig gyengébbek. Ennek okai valószínűleg ugyancsak nem genetikai adottságaikban, hanem a családi szocializációban keresendők, ugyanis kisgyerekkorban több alkalmuk nyílik a nem intellektuális készségek fejlesztésére, és a cigány családokban kevésbé fontos a gyerekek „tudása”, mint egyéb készségei (ügyes, jól mozog, jól táncol, szépen énekel stb.).

Ha a gyerekek tanulmányi eredményeit a családok jellemzői szerint vizsgáljuk, kiderül, hogy a tanulmányi eredmények fokozatos romlása általános tendenciának számít, a különböző lakóhelyi és társadalmi jellemzők mentén legfeljebb abban mutatkozik különbség, hogy a romlás mennyire erőteljes. Az átlagosnál (5 tized) is jobban romlanak a tanulmányi eredmények a nagyvárosokban élő gyerekek, a külterületi lakóhelyen és cigánytelepen élők, és az általános iskolai végzettséggel nem rendelkező szülők gyerekeinek csoportjában. Az adatok szerint egyetlen olyan kivétel van, ahol

nem jellemző a tanulmányi eredmények fokozatos és folyamatos romlása, vagyis ahol 6. osztályig sikerül megőrizni az elsős átlageredményt: ez az érettségizett szülők gyerkeinek maroknyi csoportja.

A tanulmányi eredmények romlásában nemek szerint is mutatkozik különbség, a fiúk eredményei már korábban (3. osztályban) elkezdenek romlani, de 6. osztályra a lányok is utolériük őket. Igen nagy különbségek tapasztalhatók a különböző típusú általános iskolai osztályokban a tanulmányi eredmények között. Az átlagos eredmények a tagozatos osztályokba járók esetében a legjobbak, és itt a legkisebb a hat év alatti romlás is. A normál osztályokba járókat jellemzik a leggyengébb eredmények és a leginkább romló tendencia. A kiegészítő osztályokban viszont az átlagosnál jobbak a tanulmányi eredmények, és romlás helyett az évek során kifejezetten javulás tapasztalható.

A cigány gyerekek oktatási problémáinak súlyosságát érzékelteti, hogy sokkal többen buknak meg közülük, mint a nem cigányok közül. Az országos statisztikai adatok szerint 1999-ben 2,5% volt az évvisméltésre bukott tanulók aránya, míg a cigány szülők szerint a vizsgált 6. osztályos gyerekek közel egynegyedének tanulmányai során már legalább egyszer évet kellett ismételnie.

4. TÁBLA

Bukott-e valamelyik osztályban a gyerek

Bukás	N	%
Igen	432	24,3
Nem	1 347	75,7
Összesen	1 779	100,0

Forrás: Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000.

A gyerekek iskolai kudarcai és a családok jellemzői között majdnem minden esetben szoros összefüggést találtunk. Minél messzebb lakik egy család a település közepétől, és minél inkább szegregált etnikai környezetben él, annál valószínűbb, hogy a gyereket kudarok érik az iskolában. Ugyancsak szoros összefüggést találtunk a szülők iskolázottsága és a gyerekek iskolai kudarcai között. Minél alacsonyabb iskolázottságot szereztek a szülők, annál valószínűbb, hogy a gyerekek az iskolában bukásra kell számíttania.

A bukások előfordulásának gyakorisága a gyerekek jellemzőivel is összefügg. A fiúk gyakrabban buknak meg mint a lányok. Az átlagosnál lényegesen ritkábban buknak meg a gyerekek a tagozatos osztályokban, és az átlagosnál lényegesen gyakrabban buknak meg azok, akik felzárkóztató osztályokba járnak. Az etnikai szegregáció is összefügg az iskolai kudarokkal, amennyiben minél magasabb a cigány gyerekek aránya az iskolákban és az osztályokban, annál gyakoribb a bukás. Gyakoribbak az iskolai kudarok azokban az osztályokban is, ahol a gyerekek „cigányosabb” osztályban tanulnak az iskola átlagánál.

A cigány gyerekek átlagosnál gyengébb tanulmányi teljesítménye nemcsak a gyerekek, hanem a pedagógusok kudarca is. Nagy szerepe van ebben a középosztályi gyerekek adottságaihoz szabott tanterveknek és pedagógiai módszereknek. A legnagyobb

rugalmasságot az iskolák részéről a tanulmányi követelmények meghatározásánál tapasztaltuk. Ebben a tekintetben különböző stratégiákat követnek:

- Vannak olyan iskolák, amelyek a minimális követelményszint teljesítésének hiánya esetén könnyörtelenül megbuktatják a gyerekeket. Ezeknek az iskoláknak a felső tagozatos osztályaiban sok az osztályismétlő, túlkoros gyerek.
- Vannak olyan iskolák, amelyek főként alsó tagozaton buktatnak, felső tagozaton viszont inkább engednek a követelményekből, és nem buktatják meg a cigány gyerekeket, hogy ne szaporítsák a végzős osztályokban a nehezen kezelhető, túlkoros kamaszok számát.
- Vannak olyan iskolák is, amelyek félévkor ugyan nagy számban megbuktatják a gyerekeket, de évvégén megadják a „kegyelem” kettéseket ugyancsak azért, hogy csökkentsék a túlkoros tanulók arányát.
- Akadnak olyan iskolák is, amelyek a nagyon gyengén teljesítő gyerekeket is csak néhány tantárgyból buktatják meg, hogy pótvizsgázhassanak, ugyancsak annak érdekében, hogy túlkoros kamaszként ne kelljen küszködniük velük a pedagógusoknak.
- És végül olyan iskolák is akadnak, amelyek nem „szoktak” buktatni, inkább engednek a követelményekből, mert nem akarják meghosszabbítani a bukásokkal a cigány tanulók tanulmányi idejét.

A módszerek tehát különbözőek, de az eredmény nagyon hasonló. A cigány gyerekek oktatása és nevelése helyett az iskolák egy része a tanulmányi követelmények manipulációja útján az általános iskolai oktatás befejezését dokumentáló, tartalmatlan bizonyítványokat „produkál”.

Azokban az iskolákban, ahol a cigány tanulók aránya magas, a pedagógusok visszatérő panasza, hogy a cigány gyerekekkel különösen nehéz boldogulni a 6–7. osztálytól kezdve, mert hamarabb kamaszodnak, kezelhetetlenné válnak, és destruktív magatartásukkal ellehetetlenítik az oktatást. A pedagógusoknak és az iskolák többségének azonban nem általában a cigány gyerekekkel, hanem kifejezetten a szegény és rendezetlen családokban felnőtt, nehezen beilleszkedő cigány gyerekekkel vannak súlyos nevelési gondjaik. Miután ezekre a „komplikált” pedagógiai feladatokra nincsenek felkészülve, és az időt és energiát sem szánják rá a feladatok megoldására, gyakori, hogy hártani igyekeznek a problémát (áthelyezik a gyerekeket más iskolába, nevelési tanácsadóba, gyerekjóléti szolgálathoz küldik stb.). Súlyosabb esetekben az iskolák többsége egyszerűen „lemond” az iskola életét „zavaró” cigány gyerekek neveléséről, magántanulóvá nyilvánítja őket, vagyis a problematikus gyerek nevelését arra a problematikus családra hártja, ahol a problémák keletkeztek.

A magántanulóvá nyilvánítást a szülőknek kell kérniük az iskolától és az igazgató engedélyezheti, az erre vonatkozó döntés azonban általában az iskola kezdeményezésére születik meg. A magántanulói státus a gyakorlatban az osztályközösségből való „kiemelést”, heti pár órás iskolalátogatást (személyes foglalkozást ill. korrepetálást) jelent, és a tanulóknak év végén vizsgát kell tenniük. Az ebben a formában megszerzett bizonyítvány természetesen csak csökkent értékű lehet. Az iskolák ha csak lehet, szabadulni igyekeznek a magántanulóktól, s a pedagógusok a vizsgákon minimális követelményeket támasztanak velük szemben.

A vizsgált iskolák több mint kétharmadában (69%) fordult elő, hogy felmentettek tanulót a rendszeres iskolalátogatás alól. 2000-ben a cigány tanulók 3%-a, a nem cigány tanulóknak pedig 0,1%-a volt felmentve a rendszeres iskolába járás alól, vagyis a cigány tanulókat a felmentés sokszor nagyobb gyakorisággal érintette. Ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a felmentés leggyakrabban a 14–16 éves korosztályban fordul elő, ez lényegében azt jelenti, hogy a 14 éven felüli cigány tanulók több mint 10%-a nem jár rendszeresen iskolába.

A cigány tanulók között az átlagosnál magasabb volt a felmentettek aránya a 600 főnél nagyobb tanulólétszámú iskolákban, míg a nem cigány felmentettek arányában tanulólétszám szerint nem mutatkozott különbség. Az átlagosnál több cigány tanulót mentettek fel azok az iskolák, ahova relatíve kevés cigány gyerek jár. A nem cigány felmentettek arányában ilyen eltérés nem mutatkozott. Azt tapasztaltuk, hogy minél kevesebb cigány gyerek jár egy iskolába, annál nagyobb a különbség a felmentett cigány és nem cigány gyerekek arányában.

Az iskolába járás alól felmentett tanulókra vonatkozó adatok arról tanúskodnak, hogy egyrészt az iskolák sokkal gyakrabban mentik fel a cigány, mint a nem cigány gyerekeket. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a nem cigány gyerekek felmentése csak a nagyvárosi iskolákban gyakoribb az átlagnál, ezen kívül minden szempontból egyenletes az eloszlásuk. A cigány tanulók felmentése viszont lényegesen gyakoribb azokban az iskolákban, amelyek kevésbé toleránsak a cigány gyerekekkel szemben (alföldi települések iskolái, nagy létszámú iskolák, kevés cigány gyereket oktató iskolák). A cigány gyerekek felmentését tehát a problematikus esetek előfordulásán túl az iskolák attitűdje is magyarázza.

A tanulók felmentését az igazgatók többféle módon indokolták. A nem cigány tanulók felmentése esetében a leggyakoribb (47%) az egészségügyi indok volt. Ugyanez a magyarázat a cigány tanulók esetében csak a tanulók alig egynegyedére vonatkozott (22%). Az ő esetükben ennél gyakrabban szerepelt a felmentések indoklásai között a magatartási probléma, a terhesség és a házasságkötés (együttesen a cigány tanulók majdnem felét érintette), valamint a túlkorosság. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a korai munkába állással mindössze a cigány gyerekek felmentésének 2%-át indokolták. Igaz, hogy ez az ok a nem cigány felmentettek esetében egyszer sem fordult elő.

5. TÁBLA

A felmentés oka az esetek %-ában

Ok	Nem cigány	Cigány
Magatartászavar	16,3	27,0
Egészségügyi ok	46,5	22,1
Terhesség	11,7	47,5
Túlkorosság	16,3	24,6
Munka	1,6	
Egyéb	9,3	8,2
N	43	122

Forrás: Cigány szegregáció, szülői kérdőív, 2000.

A pedagógusok szerint is a túlkorosság a felmentés leggyakoribb oka. Amikor eléri a gyerek a 14. évét, de még csak VI–VII. osztályba jár, az iskola szívesen lemond arról, hogy minden nap részt vegyen az órákon. A túlkoros gyerekek magántanulóvá minősítését általában háromféle okkal magyarázzák:

- Az egyik az, hogy már nem érdekli őket a tanulás és zavarják a többiek a tanórákon.
- A másik gyakori indok, hogy sokat hiányoznak, mert otthon szükség van a segítségükre, vagy a házimunkában, vagy a családfenntartásban.
- A harmadik, viszonylag gyakori indok az, hogy a 14–16 éves gyerekek élettársi kapcsolatot létesítenek, s némelyiknek már gyereke is születik.

Vagyis a túlkoros cigány tanulók „magántanulóvá” nyilvánításának okai pontosan megegyeznek azokkal a problémákkal, amelyeket a pedagógusok a cigány gyerekek iskolai beilleszkedési problémái között felsoroltak. Lényegében tehát arról van szó, hogy néhány éves próbálkozás után az iskola saját nevelési kudarcait beismervé távolítja el (utalja magántanulói státusba) azokat a gyerekeket, akiknek a nevelését nem tudta megoldani.

Továbbtanulás

A szakközépiskolába vagy a gimnáziumba való bejutás a hetvenes és a nyolcvanas években a roma gyerekek közül csak nagyon keveseknek sikerült. Azoknak a fele is lemorzsolódott, akik bejutottak. Majdnem 30 éven át mindössze 1–2 százalék volt azoknak az aránya, akik egy-egy évjáratból leérettségiztek.

A nyolcvanas évek végén, de leginkább 1989 után változni kezdett a helyzet. Már az 1994-es cigány vizsgálat² adataiból kiderült, hogy a 20–29 éves fiatalok 3%-a érettségizett. Nagyobb változást jelentett, hogy az 1992–93-as tanév végén az általános iskola nyolcadik osztályát befejező cigány tanulók 10%-a tanult tovább szakközépiskolában és 0,6%-a gimnáziumban. Ugyanebben a tanévben a nyolcadik osztályt befejező összes tanuló 32%-a tanult tovább szakközépiskolában, és 24%-a gimnáziumban.

6. TÁBLA

A nyolcadik osztályt végzetek továbbtanulása 1993-ban (százalék)

Középfokú iskola	Összes tanuló	Roma tanulók
szakiskola	6,0	9,4
szakmunkásképző	35,5	30,2
szakközépiskola	32,0	10,0
gimnázium	24,2	0,6
középiskola együtt	56,2	10,6
összesen	97,7	50,2

Forrás: Kemény, 1994

² Kertesi Gábor: Cigány gyerekek az iskolában, cigány felnőttek a munkaerőpiacon. *Közgazdasági Szemle*, 1995. 1.

Adataink szerint a 90-es évek második felében jelentősen megnőtt a középfokú iskolákban továbbtanuló cigány gyerekek aránya. Ennek egyrészt az volt az oka, hogy saját reménytelen munkapiaci helyzetükből okulva még az egészen alacsony iskolázottságú szülők is a korábbinál inkább igyekeztek középfokú végzettséghez vagy legalábbis szakmához juttatni a gyerekeiket, amit az általános iskola is erősített, amennyiben tudatosította a gyerekekben, hogy szakma nélkül biztos munkanélküliség vár rájuk. Másrészt pedig az, hogy a 90-es évek második felében a középfokú iskolák a fokozatosan csökkenő gyereklétszám és a fejkvóta szerint számolt finanszírozás miatt abban voltak érdekeltek, hogy a felvételi követelmények csökkentésével igyekezzenek biztosítani gyereklétszámaikat. Ebben az időszakban a szakmunkásképzők többségében, és a szakközépiskolák jelentős hányadában már semmiféle felvételi vizsgát nem tartottak, és voltak olyan iskolák, amelyek egészen gyenge bizonyítvánnyal is felvették a tanulókat.

A 8. osztályosok továbbtanulásáról az elmúlt három évre vonatkozóan gyűjtöttünk az általános iskolákból adatokat. Ezek szerint a javuló továbbtanulási eredmények ellenére még mindig igen nagy különbség mutatkozott a cigányok és nem cigányok között az általános iskola után tovább nem tanulók arányában. Míg a vizsgált iskolák nem cigány tanulói közül évente a 8-osok 2–3%-a nem iratkozott be középfokú iskolába, ugyanez az arány a cigány tanulók között ennek hétszerese (15–16%) volt. Különbség mutatkozott abban is, hogy míg a nem cigány tanulók közül fokozatosan csökkenő tendenciával évente átlagosan 4–5% tanult tovább a munkapiacra legkevesbé értékes bizonyítványt nyújtó speciális szakiskolákban, ez az arány a cigány tanulók között növekvő tendenciával ennek kétszerese (8–10%).

A szakmunkásképzőkben továbbtanulók aránya ugyancsak a cigány tanulók körében volt magasabb (több mint 20%-kal), és ebben a három év alatt nem mutatkozott jelentős változás. A szakközépiskolákban továbbtanulók aránya viszont a nem cigány tanulók körében stagnált, a cigány tanulók között viszont fokozatosan és jelentősen növekedett (9-ről 15%-ra), de a nem cigány tanulók körében még így is több mint kétszeres gyakorisággal fordult elő. A gimnáziumi továbbtanulás mindkét csoportban stagnált, de a cigány tanulók körében igen ritkán (a nem cigányoknál több mint négyszer kevesebbszer) fordult elő.

Ha a továbbtanulás fő irányát iskolatípusonként összegezzük (7. tábla), az derül ki, hogy a nem cigány tanulók körében mindhárom évben a szakközépiskola, a szakmunkásképző és a gimnázium volt a preferencia-sorrend, a cigány tanulók esetében pedig a szakmunkásképző, a szakközépiskola és a speciális szakiskola. Annak ellenére, hogy a cigány tanulók körében is emelkedett a szakközépiskolákban továbbtanulók aránya, a nem cigányok csoportjában az érettségit adó középiskolákban továbbtanulók aránya 1999-re már elérte az 57%-ot, a cigány tanulók körében viszont még mindig csak 19% volt.

Figyelemre méltó, hogy a legkisebb iskolákban voltak a legrosszabbak a továbbtanulási arányok. Innen a tanulók 22%-a nem jutott be középfokú iskolába. És adatainkból az is kiderül, hogy minél kevésbé homogén cigány környezetben végzik el a gyerekek az általános iskolát, annál nagyobb az esélyük a középfokú továbbtanulásra. Azokból az

általános iskolákból, ahol 25% alatti a cigány tanulók aránya, a végzős cigány gyerekeknek mindössze 5%-a nem tanult tovább, míg azokból az iskolákból, ahol 75%-nál magasabb a cigány arány, a végzősök 23%-a nem jutott be középfokú iskolába.

7. TÁBLA

A továbbtanulók aránya évente a végzősök %-ában

Továbbtanulás	1996/97		1997/98		1998/99	
	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány	nem cigány	cigány
Nem tanult	2,3	16,5	2,8	16,1	3,2	14,9
Szakkiskola	4,4	8,7	5,5	10,5	3,2	9,4
Szaktanácsos	36,5	61,7	34,9	57,6	36,9	56,6
Szakközép	38,4	9,4	37,4	12,0	38,2	15,5
Gimnázium	18,4	3,7	19,4	3,8	18,5	3,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N	167	168	176	176	177	182

Forrás: Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000.

8. TÁBLA

A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga az iskolák jellemzői szerint a végzősök %-ában (N=192)

Az iskola jellemzői	Nem tanult	Szakkiskola	Szaktanácsos	Szakközép	Gimnázium
<i>Település</i>					
Bp	8,0	12,3	34,7	40,4	4,3
megyeszékhely	13,8	13,3	56,6	13,8	2,2
Város	9,8	9,8	68,3	8,2	3,6
Község	18,3	8,9	58,1	10,6	3,8
Kisközség	16,4	4,7	63,4	11,1	4,2
<i>Régió</i>					
Dunántúl	10,7	6,0	66,5	12,3	4,1
Alföld	21,4	7,9	57,9	7,9	4,6
Észak	13,7	9,7	61,5	11,9	3,0
<i>Tanulólétszám</i>					
100 alatt	21,7	0,9	60,9	11,0	5,2
101–200	17,4	9,9	56,0	12,7	3,8
201–400	13,6	8,5	64,6	9,9	3,1
401–600	10,1	8,7	59,6	16,9	4,4
600 fölött	16,0	11,9	57,3	11,0	3,5
<i>A cigány tanulók aránya</i>					
25% alatt	5,2	11,9	68,0	12,4	2,3
26–50%	17,8	7,8	60,6	9,8	3,8
51–75%	10,1	8,8	60,0	17,3	3,5
75% fölött	23,0	10,3	48,4	12,8	5,3
Összesen	15,4	8,7	59,6	12,3	3,8

Forrás: Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000.

Ha a cigány tanulók három éves továbbtanulási arányait az őket oktató általános iskolák jellemzői szerint vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy mind a követelmények csökkentése (felmentés a nyelvtanulás és az iskolalátogatás alól), mind a pedagógus-képzettség nélküli tanerők alkalmazása gyengíti a továbbtanulási arányokat.

9. TÁBLA

A cigány tanulók továbbtanulási arányainak három éves átlaga az iskolák jellemzői szerint a szerint a végzősök %-ában

Iskolai jellemzők	Nem tanult	Szakiskola	Szakközép	Szakközép	Gimnázium
Előfordul felmentés nyelvtanulás alól	17,5	6,7	60,7	11,4	3,4
Előfordul felmentés iskolalátogatás alól	16,9	9,2	58,9	11,0	3,6
Van pedagógusvégzettség nélküli tanerő	19,0	10,8	54,4	11,9	3,6
Van szakképzettség nélküli pedagógus	16,0	8,0	59,2	12,1	4,4
Összesen	15,4	8,7	59,6	12,3	3,8

Forrás: Cigány szegregáció, iskolai adatok, 2000.

Adataink tehát azt mutatják, hogy a hátrányos családi indulóhelyzet mellett az oktatási szegregáció (cigány iskolák és cigány osztályok), az előítéletes többségi környezet (alföldi települések), és az általános iskolák alacsony színvonala (megfelelő képzettség nélküli tanárok) is hozzájárul a cigány tanulók korlátozott mobilitási esélyeihez. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy az általános iskolában olyan oktatási szolgáltatásban van részünk, ami nem csökkenti, hanem konzerválja hátrányos társadalmi helyzetüket.

Természetesen a középfokú továbbtanulás sem garancia a társadalmi felemelkedésre. Azt tapasztaltuk, hogy a középfokú iskolákba való nagyobb arányú bekerülés még nem jelenti azt, hogy a cigány gyerekek el is végzik azt az iskolát, amit elkezdtek. Szinte valamennyi általános iskolai igazgató és pedagógus arról számolt be, hogy továbbtanuló tanítványaik jelentős hányada időnek előtte kimarad az iskolákból. A kimaradók számáról az általános iskoláknak természetesen nincsenek pontos adataik, mert a visszajelzések teljesen esetlegesek. Tapasztalataink szerint azonban a továbbtanuló cigány gyerekek egy része el sem kezdi a középiskolát, másik részük pedig 1–2 év után abbahagyja a tanulást. A középfokú iskolából való kimaradás okai között a pedagógusok szerint családi és iskolai okok egyaránt szerepelnek.

A „családi” okok leggyakrabban a következők:

- A középiskolákba bekerülő hátrányos helyzetű cigány gyerekeknek az átlagosnál sokkal nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük annak érdekében, hogy sikeresen elvégezzék az iskolát. Családjaik nem eléggé motiválják őket a továbbtanulásra. Különösen nehéz a gyerek ambícióit megőrizni azokban a családokban, ahol a kamasz gyerekek munkájára már szükség van a családban.
- A továbbtanulási ambíciókat gyengíti a cigány gyerekek korai felnőtté válása és korai szexuális érdeklődése. A középiskolás korú cigány gyerekek a tradíciók szerint már családalapításra éretnek számítanak. Különösen gyakori a lányok esetében, hogy terhesség vagy családalapítás miatt szakítják meg a középiskolai tanul-

mányaikat, akiktől a tradicionális közösségek hagyományosabb szerepkövetést várnak el.

- A továbbtanulási ambíciókat csökkenti az is, hogy hiányoznak a pozitív minták erre vonatkozóan a gyerekek környezetéből, mert olykor a tágabb családban, sőt rokonságban sincs senki, aki legalább az érettségig megszerezte volna. Ugyanakkor a tanulás nélkül „boldoguló” rokonok és ismerősök negatív mintái gyakran ugyan-csak hozzájárulnak a továbbtanulásról való lemondáshoz.
- A kimaradás gyakori oka az is, hogy a középfokú továbbtanulás a család részéről jelentős kiadásokat (pl. útiköltség, ruházkodás, tanszerek stb.) igényel, amit a munkanélküli szülők nem tudnak vállalni.

Az „iskolai” okok között a pedagógusok az alábbiakat sorolták fel:

- A családi hátrányok a többi középiskolás osztálytársakhoz viszonyítva még nagyobbak, mint amilyenek az általános iskolában voltak, és ez frusztrálja a gyerekeket.
- Akármilyen alacsonyok is a felvételi követelmények, a középfokú iskolákban több erőfeszítésre lenne szükség mint az általános iskolákban, és hamarosan kiderül, hogy a hátrányos helyzetű cigány családokban felnőtt gyerekek tanulási motivációi nem elegendők ezeknek a követelményeknek a teljesítéséhez.
- A középiskolai továbbtanulás során a cigány gyerekeknek nemcsak családi hátrányait kellene kompenzálniuk, hanem az általános iskolában összegyűjtött hátrányokat is. A kimaradás egyik leggyakoribb oka az, hogy annak ellenére, hogy a középfokra való bejutás feltételei enyhültek, a középfokú iskolák követelményei messze meghaladják az általános iskolákét, különösen azokét az alacsony presztízsű iskolákét, ahova a cigány gyerekek járnak, és ahol annak érdekében, hogy ne nyúljon túlságosan hosszúra az általános iskolai oktatásuk, a követelmények csökkentésével olykor „kegyelem” kettésekkel engedik át őket.
- Hozzájárul a lemorzsolódáshoz az is, hogy a középfokú iskolákban a cigány gyerekek nem kapják meg azt a személyes törődést és segítséget, amelyet némelyik általános iskolában élveznek.
- Az is előfordul, hogy a középfokú iskolákban a pedagógusok és diáktársaik egy része előítéllettel fogadja őket, ami megnehezíti a beilleszkedésüket a középiskolai (és kollégiumi) közösségekbe.

LISKÓ ILONA